

ARİFƏ YUSİFOVA TAPDIQ QIZI
ƏLİZADƏ TAMARA ŞƏRBƏT QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
"Azərbaycan dili" kafedrasının baş müəllimləri
arifatamara@gmail.com
S.Vurğun 118

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI

Xülasə

Cəmiyyət daima dəyişir, inkişaf edir. Bu inkişaf və dəyişikliklər dildə də öz əksini tapır: dilə yeni sözlər, yeni adlar daxil olur, dilin lüğət tərkibi zənginləşir. Dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən əsas vasitələrdən biri söz yaradıcılığıdır. Dildə yeni sözlər bir neçə yolla yaranır. Bununla dilçiliyin söz yaradıcılığı bölməsi məşğul olur. Söz yaradıcılığı morfologiya və leksika ilə bağlıdır.

"H.Həsənov, "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası", Bakı, 1988."Elm" nəşr. "Müəllif öz kitabında qeyd edir: "Morfologiya leksik mənaları eyni olan sözlərin formalarını, leksikologiya sözlərin müxtəlif leksik mənalarını, söz yaradıcılığı isə yeni leksik vahidlərin yaranma prosesini araşdırır. Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi həm ana dilinin daxili imkanları hesabına, həm də dilimizə başqa dillərdən keçən sözlər hesabına baş verir. (1.s.279)

Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının 5 üsulu vardır:

- 1.Morfoloji yolla söz yaradıcılığı;
- 2.Sintaktik yolla söz yaradıcılığı;
- 3.Leksik yolla söz yaradıcılığı;
- 4.Alınma sözlər hesabına söz yaradıcılığı.;
- 5.Dialektlərdən qaynaqlanan yeni sözlər.

Açar sözlər:söz yaradıcılığı,Azərbaycan dili,lüğət,sintaksis.leksika

1) Morfoloji yolla söz yaradıcılığı

Morfoloji yolla sözlərin yaranması dilimizdə söz yaradıcılığının ən geniş yayılmış üsullarındandır. Morfoloji yolla söz yaradıcılığının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, köklərə şəkilçilər artırmaqla *mənaca yeni, qululuşuna görə düzəltmə* sözlər əmələ gəlir. Deməli, sözün başlanğıc formasına axırıncı leksik şəkilçi daxil olmaqla qrammatik şəkilçiyə qədər olan hissəsi daxildir. İsimlərin başlanğıc forması adlıq halda olan hissə, feillərdə isə məsdər formasıdır. Dilimizin qaydalarına görə sözlərə əvvəl leksik, sonra isə qrammatik şəkilçilər qoşulur (- k1, -gil, -dakı² şəkilçiləri istisnadır. Bu şəkilçilər qrammatik şəkilçilərdən sonra da işlənə bilər). Qeyd edim ki, dildə baş verən yeni söz yaradıcılığı prosesi, əsasən dilin öz daxili imkanları hesabına yeni düzəltmə və mürəkkəb sözlərin yaradılması

istiqamətində gedir. Bununla belə, müxtəlif elm sahələri və informasiya texnologiyaları ilə bağlı bir sıra beynəlmiləl sözlərin dilimizin fonetik qanunlarına uyğun şəkildə qəbul edilməsi və işlədilməsi qaçılmaz bir prosesdir”.

2) Sintaktik yolla söz yaradıcılığı; Mürəkkəb sözlər: Söz yaradıcılığının digər mühüm bir üsulu iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə yeni mənalı sözlərin əmələ gəlməsidir. Bu yolla yeni yaranan sözlər mürəkkəb sözlər adlanır. Mürəkkəb sözlər qanunauyğunluq əsasında yaranır. Mürəkkəb sözlər əmələ gələrkən əşya və hadisənin əlaməti, bənzədilməsi, funksiyası, mənsubiyyəti və s. əsas götürülür.

Mürəkkəb sözlərin aşağıdakı əmələgəlmə yolları vardır:

1) iki müxtəlif mənalı sözün birləşməsindən əmələ gəlir: baramaqurdu, suiti, dabanbasma, qaraqabaq və s.

2) yaxın mənalı və sinonim sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir: yorğan – döşək, oğul-uşaq, qoyun-quzu, qapı-pəncərə, toyuq-cücə, gözəl-göyçək və s.

3) Dilimizin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığı; Dil canlı bir məfhumdur və cəmiyyət, dünya inkişaf etdikcə, o da dayanmadan inkişaf edir. Dilin lüğət tərkibinə zamanla xeyli sayda yeni sözlər daxil olur, işləkliyi itirən müəyyən sözlər isə sıradan çıxır. Bununla əlaqədar suallarımızı cavablandıran filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda "Terminologiya" şöbəsinin müdiri və AMEA Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komissiyasının sədr müavini Sayılı Sadıqova deyir ki, son dövrlər dilimizə xeyli alınma söz daxil olub. Bu sözlərin dilimizdə işlənməsini müəyyən mənada təbii bir proses hesab etmək olar. Lakin bu o demək deyil ki, kompüter texnologiyası ilə bağlı bütün anlayışlar yalnız alınma sözlər hesabına yaranmışdır. Dilimizin daxili imkanları hesabına sonsuz miqdarda bu sahə ilə bağlı milli terminlər yaranıb və bu, milli bazanın formalaşmasında əsas götürülüb".(2.s.123)

Akademik Möhsün Nağısoylu isə söyləyir ki, elmi-texniki, siyasi-ictimai, iqtisadi və mədəni həyatın hər günü həyatımıza yeni-yeni anlayışlar və onları ifadə edən sözlər, ifadələr gətirir, bunların da bir çoxu informasiya texnologiyaları ilə bağlıdır. Bununla bağlı dilimizin lüğət tərkibində, demək olar ki, hər gün yeni bir söz özünə yer tapır: "Son üç ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda "Azərbaycan dilinin yeni sözlər və mənalı lüğəti", Onun "Yeni terminlərin izahlı lüğəti" kitabları nəşr olunmuşdur. Müasir dövrdə hər hansı bir dili inkişafsız təsəvvür etmək olmaz. Azərbaycan dili daim inkişaf edən dillər sırasındadır. Dilimiz həm dildaxili, həm də ekstralinqvistik amillər hesabına durmadan inkişaf edir və daim zənginləşir. Ümumi qanunauyğunluqlar cərgəsində daha çox nəzəri cəlb edən məsələ leksik-terminoloji yeniləşmədir. Alınma sözlərlə bağlı onu da qeyd edir ki, şəxsən mən bu məsələdə dilimizin öz imkanları hesabına söz yaradıcılığının tərəfdarıyam".(3.s.66-72)

4) Alınma sözlər hesabına söz artımı. Məlumdur ki, müxtəlif [əlaqələr səbəbilə xalqlar](#), dillər arasında yeni münasibətlər yaranır, nəticədə bir dildən başqa dilə sözlər keçir. Başqa dillərdən keçən sözlər hesabına da dilin lüğət tərkibi zənginləşir. Dilimizə başqa dillərdən sözlər haqqında **K.M.Musayev yazır: «Türk dillərinin leksik tərkibinin zənginləşməsi məsələləri»** haqqında nəzəri tədqiqatında yazır:” Məlumdur ki, türk dilləri leksikasının zənginləşməsi həm daxili imkanlardan, materiallardan, vasitələrdən və yollardan istifadə yolu ilə sözdüzəltmə hesabına, həm də dünyanın başqa dillərindən sözlərin hesabına olur. Sözdüzəltmə və onun müxtəlif yollarının (sintetik, analitik, fonetik, leksik) mahiyyətini aydınlaşdırma və alınmalara nəzəri və praktiki qiymət) onları daha da dərinlən öyrənmək üçün geniş imkanlar açır»(4.s.214) Alınma sözlər başqa növ sözlərə nisbətən ən yeni, ən tez meydana çıxan sözlər hesab olunur. Qərbi Avropa dillərindən leksik alınmaların Azərbaycan dilinə vasitəçi dil və ya birbaşa daxil olması uzunmüddətli bir prosesdir. Məsələn, **«Detektor»**-(hərfi mənası **açıq**), mənşə etibarilə latın dilinə mənsub olub, ingilis dilində formalaşaraq başqa dillərə yayılmış və beynəlxalq terminə çevrilmişdir .

«Detektor» a texniki xarakteristika verməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, o radionun yaranması ilə bağlı olub, radioqəbuledicinin bir hissəsi, detalı hesab olunur. Detektor radioqəbulediciyə daxil olan yüksək səviyyəli tezlik rəqsinin aşağı səviyyəli tezlik rəqsinə çevrilmə prosesini yaradan texniki detal-hissəyə deyilir. Həmin termindən də sonralar «detektorlu radioqəbuledici» termin-söz birləşməsi meydana gəlmişdir . Həmin termin-söz birləşməsi dilimizdə heç də alınma söz olmayıb, dilimizin öz daxili imkanları hesabına morfo- semantik yolla yaranan termin hesab olunur. Bunun da törəmələri sonralar «detektiv romans, «detektiv film»> termin-söz birləşməsi olmuşdur.

«Konveyer» - ingilis dili mənşəli termin olub, (conveyer) texniki xarakteristikası istehsalatda məhsulun dayanmadan istehsal olunması üçün istifadə olunan aparatdır.

«Konverter» -sırf alınma söz olub, ancaq mütəxəssislər tərəfindən başa düşülən, dar dairədə işlənən sözdür. Bu söz mənşə etibarilə ingilis dilinə mənsub olub, 50-ci illərdən sonra dilimizdə işlənməyə başlanmışdır. Texniki xarakteristikası ərinmiş dəmirdən polad ərintisi üçün “fırlanan peç”ə deyilir. Bu sözün daha bir texniki mənası - elektrik gərginliyin dayıyıcısı mənasında çıxış edir.

«Spidometr» – mənşə etibarilə ingilis dilinə mənsub olub. (speedometre) <speed> - «sürət» və yunan mənşəli (metre) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. «Spidometr» rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olmuş və avtomobilin məsafəyə görə hərəkət sürətini bildirir. Bununla əlaqədar olaraq, gərginliyi ölçmək üçün **«ampermetr»**, **«voltmetr»** və bu yaxınlarda yeni yaranmış **«taksometr»** sözləri də bu qəbildəndir.

«Radar»- mənası açıq səmada gəzən obyektin radiodalğa ötürməsi və onun yerini və hərəkətini tuta bilən, ölçə bilən aparata deyilir və mütəxəssislər tərəfindən

tez-tez işlənən ümumişlək sözə çevrilmişdir. Radar elə bir aparatdır ki, o, həm suda, həm quruda, həm də havada hərəkət edir.

«**Robot**» insanın hərəkətlərini, işini olduğu kimi yerinə yetirən, təqlid edən müxtəlif detallardan quraşdırılmış insanabənzər aparatdır. Bu söz mənşəcə çex dilinə aid olub Azərbaycan dilində 1950-ci illərdə görünməyə başlamışdır.

Alınma sözlər başqa növ sözlərə nisbətən ən yeni, ən tez meydana çıxan sözlər hesab olunur. Qərbi Avropa dillərindən leksik alınmaların Azərbaycan dilinə vasitəçi dil və ya birbaşa daxil olması uzunmüddətli bir prosesdir.

Məsələn, «**Detektor**»-(hərfi mənası **açıq**), mənşə etibarilə latın dilinə mənsub olub, ingilis dilində formalaşaraq başqa dillərə yayılmış və beynəlxalq terminə çevrilmişdir. «Detektor» a texniki xarakteristika verməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, o radionun yaranması ilə bağlı olub, radioqəbuledicinin bir hissəsi, detallı hesab olunur. Detektor radioqəbulediciyə daxil olan yüksək səviyyəli tezlik rəqsinin aşağı səviyyəli tezlik rəqsinə çevrilmə prosesini yaradan texniki detala-hissəyə deyilir. Həmin termindən də sonralar «detektorlu radioqəbuledici» termin-söz birləşməsi meydana gəlmişdir. Həmin termin-söz birləşməsi dilimizdə heç də alınma söz olmayıb, dilimizin öz daxili imkanları hesabına morfo- semantik yolla yaranan termin hesab olunur. Bunun da törəmələri sonralar «detektiv romans, «detektiv film»> termin-söz birləşməsi olmuşdur.

«**Avtostrada**» -alınma söz olub, xüsusi inşa olunan, heç bir başqa yolla qovuşmayan avtomagistrala deyilir. Avtostradalar müasir kapitalist ölkələrində iri inhisarçılar tərəfindən inşa olunub və orada avtomobillə gediş-gəliş üçün yol alınır. Bu söz italyan dilinə mənsub olub, mənşə etibarilə «avto» - yunan, «strada» isə italyan dilinə aiddir.«**Konveyer**» - ingilis dili mənşəli termin olub, (conveyer) texniki xarakteristikası istehsalatda məhsulun dayanmadan istehsal olunması üçün istifadə olunan aparatdır.

Sadiqova S.A.Müasir Azərb.ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi”əsərində yazır:”Termin rus dilində 30-cu illərdə işlənməsinə baxmayaraq dilimizə,əsasən, müharibə illərindən sonra daxil olmuş və 60-cı illərdən sonra isə geniş vüsət almışdır. Bu sözün törənməsi olaraq, dilimizdə bir çox termin - söz birləşmələri yaranmışdır. Məsələn, «konveyer üsulu, «konveyer istehsalı», «konveyerçi» və s.«Konveyer» - durmadan, fasiləsiz istehsalı yaradan kompleks texniki avadanlığı, aparatı ifadə edir.

5.Dialektlərdən qaynaqlanan yeni sözlər: Azərbaycan dialektləri qərb, şərq, şimal və cənub qrupu olmaqla dörd yerə ayrılır. Quba, Şamaxı, Bakı, Muğan və Lənkəran dialektləri; şərq qrupuna Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri qərb qrupuna; Şəki və Zaqatala-Qax dialektləri- şimal qrupuna; Naxçıvan, Ordubad, İrəvan dialektləri isə qərb qrupuna daxildir. Hər bir qrupun özünəməxsus fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri vardır və onların formalaşmasında mühüm əhəmiyyət daşıyırlar. Hər bir qrupun özünəməxsus xüsusiyyətləri ədəbi dilin normlarının

formalaşmasına xidmət edir. Onlar hamısı ədəbi dilin zənginləşməsinə eyni işi görmüş olurlar.

Cəfərzadə M. "Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi." əsərində yazır: "Ədəbi dilin formalaşmasında müəyyən bir dialekt əsas baza kimi çıxış edir. Lakin bu o anlama gəlmir ki, həmin dialektlə ədəbi dil tam olaraq eyni məzmun daşıyır. Bu haqda danışarkən M.Cəfərzadə bunu aşağıdakı kimi qeyd etmişdir: "Bu linqvistik yox, ictimai-siyasi xarakterli şəraitdən aslıdır, yəni ədəbi dilin yarandığı anda xalqın mədəni və ictimai-siyasi həyatında aparıcı rolunu hansı dialektin nümayəndələrinin oynamasından asılıdır. Ədəbi dil normaları xalqın ümumi istifadəsi üçün tam anlaşıqlı bir formada yaradılır. Əgər burada hansısa bir dialektin üstünlüyünə yol verilərsə, digər qrup insanlar bu dialekt faktlarını anlaması üçün çətinliklər yaranacaqdır. Ədəbi dilin formalaşmasında mərkəz dialekt faktorunun əsas rolunu malik olması fikrini M.Cəfərzadə sonra qeyd edir: "Ədəbi dilin əsasında durmaq ruhunda mübarizədə mədəni-iqtisadi baxımdan yüksək olan rayonun dialekti qalib gəlir." (5.s.47)

Fərqli dövrlərdə ədəbi dilin əsasını başqa-başqa dialektlər təşkil edə bilər. Lakin taixi şəraitin dəyişməsi ilə bağlı olaraq ədəbi dilin əsasını təşkil edən mərkəzi dialekt də dəyişir. Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında da bu fikirlər mövcuddur. "Azərbaycan ədəbi dili XIII-XIV əsrlərdə Şirvan dialektinə, XV-XVII əsrlərdə Təbriz dialektinə, XVIII əsrdə Qarabag dialektinə, XIX-XX əsrlərdə isə bütün dil nümayəndələrinin daxil olduğu Bakı şəhəri əhalisinin danışığına istinad etmişdir. Bu heç də Azərbaycan ədəbi dilinin müəyyən zaman çərçivəsində tam olaraq yalnız bir dialektin əsasında faliyyət göstərməsi və normaların həmin dialekt əsasında mövcud olması demək deyildir.

Ədəbi dil öz normalarını yazıda möhkəmləndirir və qoruyur. Əgər ədəbi dil yazıda öz əksini tapmazsa, dildaxili və dilxarici təsirlərin davamlı təsirinə məruz qalaraq tez-tez dəyişikliklərə məruz qalacaq və ünsiyyət üçün çətinliklər yaratmış olacaqdır. "Ədəbi dildə sabitliyin təmin olunması normativ xüsusiyyətlərin yazıya alınması ilə mümkündür. Belə ki, ədəbi dil norması nə qədər sabit olsa da, tarixi kateqoriya olduğu üçün dəyişir ədəbi dildə normanın möhkəmlənməsi və hamı üçün vacibliyi prinsipinin təmin edilməsində yazının rolu əvəzsizdir. " Bu nümunələrin yazıya köçməsi də ədəbi dilin qərb dialekti əsasında inkişafına təkan vermişdir. Normalar öz əksini yazıda tapdıqca daha da möhkəmlənməyə başlamışdır. Məsələn:

Dost dostun yolunda düşər ziyana, İgid gərək tab gətirə dayana. M. P. Vaqif

Qatar-gatar olub qalxıb havaya, Nə çıxıbsız asımana, durnalar! M. V. Vidadi

Azərbaycan ədəbi dilinin dialekt əsasında formalaşma fikrini əsaslanaraq demək olar ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında Bakı-Şamaxı dialekti mərkəz mövqeyində durmuşdur. XIX cü əsrdə paytaxtın Şamaxı şəhəri olması və Şamaxı zəlzələsindən sonra paytaxtın Bakı şəhərinə köçməsi bu işdə iqtisadi-sosyal təşəkkülün önəmli yer almasıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. H.Həsənov, "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası", Bakı, 1988, səh. 279.
2. Sayalı Sadıqova"AMEA,İ.Nəsimi ad.Dilçilik institutu "Terminologiya" şöbəsinin müdiri, Terminologiya Komissiyasının sədr müavini. "Kompüter texnologiyasına aid yeni sözləri dilə daxil olması" Bakı.2012.il.s.123.
3. Akademik Möhsün Nağısoylu:" "Yeni terminlərin izahlı lüğəti" kitabı."Elm və Təhsil" nəşr.s.66-72.
- 4.K.M.Musayev yazır: «Türk dillərinin leksik tərkibinin zənginləşməsi məsələləri" Bakı.2014"Elm" nəşr.s.214.
5. Cəfərzadə M. "Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi" Bakı.1989."Elm" nəşr.s.

А.Юсипова,Т.Ализаде

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ Резюме

Процесс нового словотворчества в языке идет в сторону создания новых и сложных слов преимущественно за счет собственных внутренних возможностей языка. Однако принятие и использование ряда интернациональных слов, относящихся к различным областям науки и информационных технологий, в соответствии с фонетическими законами нашего языка является неизбежным процессом. Некоторое время назад в терминологической комиссии был определен азербайджанский эквивалент некоторых заимствованных слов. Например, много споров вызвало значение слов «зарядка» — «загрузка», «адаптер» — «загрузчик», «прогноз» — «предвидеть», «мышь» — «проводник». Обогащение словарного запаса нашего языка происходит как за счет внутренних возможностей родного языка, так и за счет слов, перешедших в наш язык из других языков.

В современном азербайджанском языке существует 5 способов словотворчества:

1. Морфологическое словообразование;
2. Синтаксическое словообразование;
3. Создание слов лексическими средствами;
4. Словотворчество за счет заимствованных слов.;
5. Новые слова, происходящие из диалектов.

По правилам нашего языка к словам сначала добавляются лексические суффиксы, а затем грамматические суффиксы (кроме суффиксов - ки, -гиль, -даки². Эти суффиксы могут употребляться и после грамматических

суффиксов). Следует отметить, что процесс Создание новых слов в языке в основном идет в направлении создания новых и сложных слов за счет собственных внутренних возможностей. Однако принятие и использование ряда международных слов, относящихся к различным областям науки и информационных технологий, в соответствии с фонетическими законами нашего языка является неизбежным процессом.

Ключевые слова: словотворчество, азербайджанский язык, словарь, синтаксис, лексика.

A.Yusifova, Talizadə

WORDING IN THE MODERN AZERBAIJAN LANGUAGE

Summary

The process of new vocabulary in the language leads to the creation of new and complex words mainly due to the language's own internal capabilities. However, according to the phonetic laws of our language, the adoption and use of a number of international words related to various areas of science and information technology is an inevitable process. Some time ago, the terminological commission under the Cabinet of Ministers determined the Azerbaijani equivalent of some borrowed words. For example, many disputes have freed the meaning of the words "charger" — "zagruzka", "adapter" — "loader", "prognosis" — "predvidet", "mouse" — "providnik". Enrichment of the vocabulary of our language occurs both due to the internal capabilities of the native language and due to words that have entered our language from other languages.

In the modern Azerbaijani language, there are 5 ways of word creation:

1. Morphological word formation;
2. Syntax formation;
3. Creating words by lexical means;
4. Slovtvorchestvo for the account of borrowed words.;
5. New words originating from dialects.

According to the rules of our language, lexical suffixes are added to words first, and then grammatical suffixes (except for the suffixes - ки, -гил, -даки². These suffixes can be used after grammatical suffixes as well). It should be noted that the process of creating new words in the language is mainly in the direction of creating new and complex words due to its own internal capabilities. However, according to the phonetic laws of our language, the adoption and use of a number of international words related to various fields of science and information technology is an inevitable process.

Key words: vocabulary, Azerbaijani language, dictionary, syntax, vocabulary.

RƏYÇİ: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent Rəfiq Cəfərov